

KERÉKNYOMOK

TÁRSADALMI, ORIENTALISZTIKAI ÉS BUDDHOLÓGIAI FOLYÓIRAT

2022

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- 3 Zsolnai László
A buddhista közgazdaságtan
horizontja
- 14 Farkas Attila Márton
A buddhizmus neuralgikus pontja
– az *anátman*
- 48 Tenigl Takács László
Ébredés a szavakból
– a mindfulness kommunikáció
„akkor” és ma

VISSZAEMLEKEZÉSEK

- 68 Hidas Gergely
– Szántó Péter-Dániel
– Helmut Tauscher
Bethlenfalvy Géza (1936–2021)
- 71 Sárközi Alice
A lélek visszahívása a mongol
hiedelemvilágban
- 81 Kelényi Béla
Tizenöt démon,
avagy egy kutatás története

- 103 Gelle Zsóka
A magától keletkezett fény
– narratívák a Szvajambhú *sztúpa*
kultuszában
- 116 Kuzder Rita
A szerzetesi képzés fokozatai
Tibetben
- 132 Majer Zsuzsa
A *Keselyűhívás* halotti
szertartásának szövegei
Mongóliából

KRITIKÁK, RECENZÍÓK

- 164 Felföldi Szabolcs
A közép- és dél-ázsiai hunok
kutatásának legújabb eredményei
[*Hunnic Peoples in Central and
South Asia. Sources for their
Origin and History.*
Ed. Dániel Balogh. Groningen:
Barkhuis, 2020.]
- 181 Summaries in English

K R I T I K Á K , R E C E N Z I Ó K

FELFÖLDI SZABOLCS

A közép- és dél-ázsiai hunok
kutatásának legújabb eredményei¹

Hunnic Peoples in Central and South Asia. Sources for their Origin and History. Ed. by Dániel Balogh. Groningen: Barkhuis, 2020, pp. 437.

A hunok, különösképp az Európában 370 körül megjelenő, „európai” hunnak vagy „Attila hunjainak” nevezett csoport története a kontinens késő antik történelmében és a nagy népvándorlásokban játszott szerepének köszönhetően a 18. század végétől egészen máig a modern nemzetközi, de különösképp az európai tudományosság érdeklődésének homlokterében állt/áll. Monográfiák, kézikönyvek, konferenciák, konferenciakötetek, kiállítások és kiállítási katalógusok sora igyekszik megragadni a 4-5. századi „európai” hun korszak esszenciáját, manapság már igen gyakran számos tudományterület, így a történeti filológia, a régészet és számos természettudomány, így a fizikai antropológia, a genetika stb. legújabb kutatási eredményeinek együttes figyelembe vételével.²

Noha ezeknek az „európai” hunoknak a pontos történeti kapcsolata mindmáig kérdéses a kínai határvidéken az i.e. 4. században feltűnő, majd onnan kb. az i.sz. 3-4. században végleg eltűnő másik nomád népcsoporttal, a xiongnukkal, akiket a kutatók egy jelentős része a két nép feltételezett kapcsolatai okán „ázsiai” hunoknak is nevez,³ az utóbbi két évtizedben e belső-ázsiai csoport iránti érdeklődés is jelentősen megnövekedett, sok esetben egyébiránt teljesen függet-

1 A kutatást a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszterének IKT és Társadalmi Kihívások Kompetenciaközpontja támogatta. A szerző a *Kulturális örökség és digitális társadalom kutatócsoport* tagja.

2 Csak néhány a legutóbbi évtizedek terméséből: Menghin - Springer - Wamers 1987; Daim 1996; Koch - Anke - Externbrink 2007; Externbrink - Hergert 2008; Anke - Révész - Vida 2008; Боталов 2009; Rácz - Szenthe 2021; Daim - Heher - Höfler - Hoeger - Tavčar-Schaller - Zeller 2022; legutóbb pedig magyarul: Masek 2021, 42-52 stb.

3 Vö. Harmatta 1986; de la Vaissière 2005, 3-26; Atwood 2012, 27-52; Atwood 2015, 35-63 stb. - Egyébként ennek a hozzáállásnak fontos alapját képezi egy, a magyar Stein Aurél által a 20. század elején a kínai határvidéken feltárt közép-

lenül az „európai” hunokkal való esetleges kapcsolataiktól. Így többek között több nemzetközi régészeti projekt is az egykori xiongnu szállásterületek egy-egy emblematisz lélóhelyére vagy kifejezetten a xiongnu régészet egyes specifikus, a xiongnuk lehetséges „utóéletét” egyáltalán nem érintő problémák sorára koncentrált az utóbbi néhány évben/évtizedben. S ezek nyomán ugyancsak remek kiadványok sorozata foglalta össze az utóbbi időszakban a xiongnuk kutatása során elért legújabb eredményeket.⁴

A *hun* népnév azonban nem csupán a Volgától nyugatra húzóóó, kelet-közép-európai térségben – illetve az „európai” hunok hadjáratái révén Nyugat- és Dél-Európában – tűnik fel a 4. és 5. század folyamán,⁵ vagy – amennyiben az említett szogd levél névhasználatá (lásd a 3. jegyzetet) valóban helyes és indokolt – Kína északi, északnyugati határvidékeín, de az i.sz. 4-5. századtól kezdőóóően nagyjából a 7-8. századig bezárólag Közép-Ázsia és Dél-Ázsia széles területeín, a mai India, Pakisztán, Afganisztán és az egykori Szovjetunió és mai utóóállamai, így többek között Kazahsztán, Üzbegisztán, Türkmenisztán, Tadzsikisztán stb. területeín is gyakorta fel-feltűnnek olyan csoportok (többek között a kidaríták, a heftaliták vagy az alkhonok stb.), amelyekre különböző kulturális háttérű és nyelvű forrásaink egész hosszú sora a hun népnevet és annak eltérő permutációit (*Chionites/Chionitae, Oövvoi, hūnas, hyön* stb.) is használja.⁶ Noha e csoportok pontos történeti kapcsolata sem a fent említett „európai” hun közösséggel, sem a többek által „ázsiai” hunnak tartott xiongnukkal máig nem teljesen világos, mégis forrásaink meglehetősen nagy száma, illetve változatos jellege, valamint sokoldalúsága alapján nincs okunk azt feltételezni, hogy e hunnak nevezett népek(?)/közösségek(?)/törzsek(?) mindegyike egyszerű névátvitel útján vagy más módon „jutott volna hozzá” a forrásokban megjelenő *hun* népnevéhez.⁷ Így meglehetősen nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy Közép- és Dél-Ázsiában évszázadokon át a politikái, gazdasági, kulturális folyamatok meghatározó alakítóí között olyan csoportokat is találunk, akik – teljes joggal – hunnak tartották/hunnak neveztek magukat.⁸

ázsiai szogd nyelvű levél, melyben a kínái források xiongnuít *xwmmak*, azaz hunnak nevezik (vö. Stein 1921, 671-677; Henning 1948, 601-615; Grenet – Sims-Williams 1987, 101-122; Sims-Williams 2001, 267-280; Livshits 2008, 289-293 stb.).

- 4 Ugyancsak néhány az utóbbi évtizedek legfontosabb vonatkozó kiadványaíból: Bemmann – Parzinger – Pohl – Tseveendorzh 2009; Brosseder 2009; Brosseder – Miller 2011; Wright – Honeychurch – Amartuvshin 2015; Brosseder 2018 stb.; legutóóó magyarúl: Csiky 2021.
- 5 A *hun* népnév a nyugati forrásokban jóval az európai Hun Birodalom bukását követően is fel-feltűnik egészen a középkorig, mint egyes kelet-európai nomád csoportok megnevezése (vö. Maenchen-Helfen 1973, 165-168; Kim 2013, 123; Dickens 2018b, 749 stb.). Ezen említések többsége azonban bizonyíthatóan toposz, azaz az egykori „valóóí” hun csoportok nevét pusztán külsőóólegességek, esetleg életmóóódbeli avagy egyéb hasonlatosságok alapján vitték át olyan, valóóóában az „eredeti” hunokkal semmiféle (pl. történeti, nyelví, genetikai stb.) rokonságban nem álló csoportokra, amelyek magukat valóóóában nem is tartották vagy neveztek hunnak (vö. Moravcsik 1983; Sándor 2011). A források egy kisebb része esetében persze feltehető, hogy olyan közösségekről szólnak, akik valamiképpen valóóóában „Attila hunjai” leszármazottainak tekinthetők, de ezek térben és időben meglehetősen jól körülhatárolhatók (ilyen például az úgynevezett „kaukázusi” hunok csoportja, amellyel kapcsolatban máig nem zárta ki a kutatás, hogy akár a Hun Birodalom felbomlását követően a kelet-európai steppére visszahúzóóóó, majd később a Kaukázus völgyeibe költöző „valóóí” hun eredetű népcsoportról lehet szó [vö. pl. Golden 1992, 107; Bíró 1997, 53-60; Kim 2016, 136 stb.]).
- 6 Vö. pl. Enoki 1959, 1-58; Atwood 2012, 27-52; Dickens 2018a, 707-708 stb.
- 7 Ez persze azt sem jelenti, hogy a fent említett, meglehetősen kiterjedt régióóában több száz éven keresztül *hunként* emlegetett és *hunnak* nevezett csoportok mindegyike esetében – kivétel nélkül – valamilyen „hun” óósiséget, eredetet, háttérrel kell feltételeznünk. Tehát egyes csoportokra Közép-Ázsiában is gyaníthatóan valóóóában névátvitel révén használhatták a *hun* népnevet. Azaz bizonyos esetekben minden bizonnyal toposzként jelenhetett meg a népnév, de korántsem minden esetben (vö. de la Vaissière 2003; de la Vaissière 2015, 175-192).
- 8 A helyzetet persze tovább bonyolítja, hogy az „európai” hunok esetében a Hun Birodalom bukásáig – legalábbis jelenleg ismert forrásaink alapján – nem ismerünk szélesebb körben elterjedt „jelentésszűkítő” jelzóket a hunok

Ez utóbbi „közép-” és „dél-ázsiai” hun csoportok kutatása azonban sok szempontból alapos lemaradást mutat akár „Attila hunjai” (azaz az „európai” hunok), akár a xiongnuk (azaz az „ázsiai” hunok) kutatásához képest. Ennek oka megint csak sokrétű. Noha már a 18-19. századtól kezdődően a nyugati tudományosságban is ismert volt, hogy az írott forrásaink a Volgától messze keletre-délkeletre, azaz a mai Közép- és Dél-Ázsia területein is emlegetnek hunnak nevezett csoportokat, de mivel ezek közvetlen hatást az európai történelemre nemigen gyakoroltak, az irántuk tanúsított érdeklődés is messze elmaradt az „Attila hunjaival” szemben megnyilvánuló széles körű kíváncsiságtól. Ráadásul szemben az „európai” hunokkal, akikre zömmel nagyobb számú latin és görög nyelvű (s ezeknél jóval kisebb számú szír és örmény stb. nyelvű) forrás utal, avagy a xiongnukkal, akikről egy-két eltérő nyelvű forrás kivételével kizárólag kínai nyelvű – noha időnként egészen terjedelmes – források szólnak, a „közép-” és „dél-ázsiai” hun népekre vonatkozóan – néhány görög és latin nyelvű szövegrészlet mellett – zömében nehéz „egzotikus” keleti nyelveken, így kínaiul, valamint különböző indiai nyelveken (pl. szanszkrit, prákrit stb.) továbbá iráni nyelvek egész során (khotáni, pehlevi, szogd stb.) vagy éppen örmény, szír, arab stb. nyelveken írt szövegekben is maradtak fent információk. Egy ilyen sokszínű és sokrétű, ugyanakkor meglehetősen töredékes és nehezen értelmezhető forrásbázis kezelése azonban messze meghaladja egyetlen ember képességeit, ráadásul roppant nehézségeket és buktatókat hordoz magában. Ezért e sporadikus, egymásnak gyakorta ellentmondó forrásrészletekből koherens képet rajzolni a térség korabeli történetéről meglehetősen nehéz. Sajnos azonban nem csupán az idevonható írott forrásokkal kapcsolatban vannak alapvető különbségek az „európai”, „ázsiai”, illetve „közép-” és „dél-ázsiai” hun csoportok között, de a szóba jöhető régészeti források kutatási helyzete és értelmezési lehetőségei is gyökeresen különböznek a három csoport esetében.

Az „európai” hun időszak régészeti kutatása a kontinensen például már igen komoly múltra tekinthet vissza. Noha a hun korszak régészeti hagyatékát csak az 1920-as években sikerült elsőként a világon a magyar Alföldi Andrásnak meghatározni, illetve körülhatárolni az európai népvándorlás korának színes régészeti hagyatékában,⁹ addigra már évtizedek óta számos olyan tárgyát és leletegyüttest leltározta be Európa múzeumi gyűjteményeibe, amelyekről így később kiderülhetett, hogy igazából a hun korszakban kerülhettek a földre. A 4-5. század régészeti hagyatékának kutatása pedig azóta is rendületlenül folytatódik az „európai” Hun Birodalom egykori főbb területein: azaz a mai Magyarország, Románia, Moldova, Ukrajna, Oroszország határai között. Kisebb-nagyobb megszakításokkal, eltérő intenzitással, de Európában lényegében folyamatosan zajlanak tehát olyan feltárások, melyek 4-5. századi hun kori régészeti leletanyaggal gazdagítják a fenti országok múzeumainak gyűjteményeit. Az „európai” hunokkal kapcsolatos régészeti

csoportjai között, magyarul minden forrásban csak egyszerűen „hunokként” emlegetik őket. Ez alól kivételt csupán Markianosz Héراكლეότηςz *Periplusz mari exteri* című munkája képez, ebben oi καλοῦμενοι Χουνοὶ οἱ ἐν τῇ Εὐρώπῃ-nak azaz „az európai hunnak nevezett nép”-nek nevezi őket – vö. Alemany 2000, 96, 43. jegyzet. Az „akatzir” hun vagy a „szabir” hun stb. kifejezések csak Attila birodalmának felbomlását követően jelennek meg a forrásokban (vö. Moravcsik 1983), s az „ázsiai” hunnak is nevezett xiongnuk is lényegében csak ezen a néven tűnnek fel (persze a *barbár* szó különböző kínai szinonimái, így pl. a *hu* [nem hun!] mellett). A közép-ázsiai területeken feltűnő hun csoportok esetében viszont már az írott forrásokban való megjelenésüktől fogva jelentésszükítő jelzők sora is feltűnik a hun népnév mellett: így például *kidarita hunok*, *fehér hunok*, *heftalita hunok* stb. E jelenségnek nyilvánvalóan komoly jelentősége van, de hogy pontosan mi áll ezen megnevezések háttérben, az nem mindig világos. Eltérő eredet, etnikai háttér vagy talán eltérő dinasztikus, hatalmi, politikai háttér? (vö. de la Vaissière 2003; de la Vaissière 2005). Így azonban, ha a „közép-” és „dél-ázsiai” hunok történetét akarjuk megírni, valójában könnyen meglehet, hogy nem is egyetlen csoportnak, hanem közösségek egész sorának történetét kell megírunk.

9 Alföldi 1924–1926; Alföldi 1932; Alföldi 1934, 74; vö. Gesztelyi 2013, 21 stb.

hagyaték bővülése tehát - szemben egyébként az írott forrásokkal (amelyek száma - ha realisan akarjuk megítélni - több évtized óta gyakorlatilag stagnál) - továbbra is rendületlen.¹⁰

A xiongnu, azaz a „ázsiai” hun régészet helyzete persze gyökeresen más, de ezzel kapcsolatban is elmondható, hogy forrásbázisa, többek között több kiváló orosz régész munkásságának köszönhetően már a 19. századtól kezdődően gyarapszik.¹¹ Noha voltak több évtizedes hiátusok is a xiongnuk anyagi kultúrájának kutatásában (zömmel a politikai helyzet változásaira visszavezethető okok miatt), az elmúlt évtizedekben határozott lépésekben folyt az egykori, xiongnuk által uralt területek régészeti kutatása és a felszínre hozott leletanyag feldolgozása, elemzése, kisebb részt a mai Kína, nagyobb részt pedig a mai Mongólia és Oroszország területein.¹² E folyamatba több európai és más nyugati (például egyesült államokbeli) kutatóintézet, egyetem és régészek egész sora kapcsolódott már be az elmúlt időszakban. Így itt is töretlen gyarapodásról számolhatunk tehát be.

A harmadik csoport, azaz a „közép-” és „dél-ázsiai” hun csoportok esetében viszont a régészeti forrásbázis helyzete még az előbbi kettőnél is valamelyest problematikusabb. Ezek a hun közösségek ugyanis zömében olyan vidékeken telepedtek meg, amelyek nem csupán földrajzi/geográfiai/politikai értelemben roppant tagoltak és ennek köszönhetően fizikailag is nehezen megközelíthetők, de a modern régészeti kutatások megindulása óta meglehetősen puszkaporos vidékeknek számítanak, az elmúlt százötven évben háborúk, politikai és társadalmi kataklizmák szinte folyamatosan sújtották és sújtják jelenleg is ezeket a területeket: Afganisztán, Pakisztán, Orosz- (majd Szovjet-)Közép-Ázsia térségei a legkevésbé sem voltak arra alkalmasak, hogy nyugodt feltételeket biztosítsanak olyan hosszadalmas és alapos régészeti kutatásoknak, amelyekről ráadásul egy alapvetően is bonyolult, s roppant nehezen „szétszálazható” időszak alaposabb megismerését várnánk. Noha a helyi régészek (pakisztániak, indiaiak, kazakok, üzbégek stb.) mellett az elmúlt évszázadban számos európai (így orosz, francia vagy épp olasz) régészeti expedíció is rengeteget tett a térség anyagi kultúrájának jobb megismerése érdekében, e közép-ázsiai térség 4-8. századi régészeti táblója mindmáig meglehetősen mozaikos, fragmentált.¹³ Egy-egy szűkebb térségről (vagy akár egy-egy városról, településről) időnként meglehetősen sokat tudunk, miközben más

10 Noha természetesen fontos hangsúlyoznunk itt azt is, hogy a „hun” leletek (etnospecifikus) azonosítására mindmáig nem került sor, s gyaníthatóan erre a jövőben sem lesz mód. A 4-5. században ugyanis a közép-kelet-európai régióban olyan, az anyagi kultúrát érintő egységesülési folyamatok indultak be és zajlottak le, amelyek gyakorlatilag lehetetlenné teszik a hun kori régészeti anyagból a „hunnak”, „alánknak” vagy éppen „gótnak” stb.-nek tekinthető régészeti leletek, leletegyüttesek kiválasztását, hiszen egy gót, egy alán vagy egy hun pontosan ugyanolyan (vagy legalábbis roppant hasonló) fegyvereket, lőszerszármokot, viseleti elemeket használt ebben a korszakban. Európában a régészeti leletanyag alapján tehát csak *hun kori* és nem *hun* leletanyagról beszélhetünk! (a módszertani/értelmezési keretek fejlődése ebben a vonatkozásban jól lekövethető a szakirodalom főbb „állomásain”: Fettich 1940, 227-264; Werner 1956; Bóna 1971, 267-336; Плетнева 1981; Амброз 1981; Bóna 1993; Bóna – Cseh – Nagy – Tomka – Tóth 1993; Засецкая 1994; Anke 1998 [valamint lásd a 2. jegyzetben idézett szakirodalmi tételeket!]; a legutóbb összefoglalóan erről magyarul: Rác 2021, 53-63).

11 Vö. pl. Brosseder 2018b, 259-274; Waugh, Daniel C.: Xiongnu Archaeology Enters a New Century [https://depts.washington.edu/silkroad/archaeology/mongolia/xiongnu/xiongnuarthist/xiongnuarthist.html - az utolsó letöltés időpontja: 2022. 05. 12.]

12 Noha a két térség eltérő szemléletű és megközelítésű kutatásait egyelőre roppant nehéz közös nevezőre hozni, amit az is bonyolít, hogy a roppant kiterjedésű, de földrajzilag meglehetősen tagolt egykori Xiongnu Birodalom anyagi kultúrája is meglehetősen tagolt volt, azaz komoly regionális, mikroregionális különbségek voltak a xiongnu *shanyuk* („fejedelmek”) által uralt régiók anyagi és szellemi kultúrája között (vö. pl. Баринова 2017, 156-168; Csiky 2021).

13 Vö. pl. Allchin – Hammond 1978; Kohl 1985, 789-795; Gorshenina – Rapin 2001; Olivier-Utard 2006; de lásd még a DAFA [Délégation archéologique française en Afghanistan] tevékenységéről: Besenval – Engel – Marquis 2011, 172-188; Abdullaev – Genito 2014 stb.; vagy esetleg lásd még: Digital Central Asian Archaeology [https://dcaa.hosting.nyu.edu/ - az utolsó letöltés időpontja: 2022. 05. 12.].

területek, térségek esetében lényegében a teljes sötétségben tapogatózunk. Egyes tárgycsoportok (pl. a numizmatikai anyag) kutatása szerfelett komoly hagyományokra tekinthet vissza,¹⁴ s komoly eredményekkel számolhat, más tárgytypusok (pl. kerámia/kerámiatypusok, mezőgazdasági eszközök stb.) kutatása viszont lényegében gyerekcipőben jár. Sok esetben máig számos kérdés merül fel a feltárt leletanyag korhatározásával, relatív és/vagy abszolút kronológiájával kapcsolatban, s az etnospecifikumok meghatározása itt is legalább annyi megoldhatatlan problémával küzd, akárcsak az európai térség hun korszakának kutatása.¹⁵

A „dél-” és „közép-ázsiai” hun csoportok által uralt területek régészeti anyaga tehát bizonyos értelemben nem csupán „mélységében”, „strukturáltságában” szerényebb ma még, de egyelőre még mennyiségében is valamelyest elmarad az „európai” hun korszak vagy épp a xiongnuk régészeti hagyatékától. Egyúttal azonban azt sem hallgathatjuk el, hogy Dél- és Közép-Ázsia területén több olyan jellegű – a vonatkozó időszakra korhatározható – régészeti lelőhely feltárásra is sor került már, amelyekhez fogható az „európai” hunok, vagy épp a xiongnuk szállásterületein ismeretlenek: komolyabb, valóban városias települések, sztúpák, (buddhista) szentélyek, erődítmények stb. sora jelzi, hogy e közösségek egy kulturálisan, vallásilag és sok egyéb módon a kelet-európai stepperégiótól vagy akár Kína északnyugati határvidékétől meglehetősen eltérő térségbe érkeztek és integrálódásuk az itt talált kulturális, vallási, társadalmi „keretek” közé gyökeresen eltérő módon zajlott, mint akár a xiongnuk avagy az „európai” hunok esetében.¹⁶

De az írott kútfők és a régészeti források mellett más forráscsoportok, így például a történeti embertani vagy épp a genetikai anyag kutatásának vonatkozásaiban is érzékelhető aránytalanságok a három régió (Kelet- és Közép-Európa, a mai Oroszország, Mongólia és Kína, valamint a közép-ázsiai térségek között). Éppen ezért is örömmünkre szolgálhat, hogy az utóbbi egy-két évben több komoly fejlemény is történt a „közép-” és „dél-ázsiai” hun csoportok múltjának jobb megismerése tekintetében, mely fejlemények hozzájárulhatnak a fenti térségek kutatása között megfigyelhető különbségek jelentős csökkenéséhez.

Az egyik ilyen fontos lépés Aydogdy Kurbanov türkmén kutató nevéhez kapcsolódik, aki több, a témához kapcsolódó cikke, tanulmánya és kötete mellett¹⁷ nemrégiben megvédett PhD dolgozatában a „közép-” és „dél-ázsiai” hun csoportok egyik legjelentősebbike, a heftalita történetének és régészeti hagyatékának modern, áttekintő, de alapvetően azért kutatástörténeti elemzését készítette el,¹⁸ amely munka néhány évvel ezelőtt szerencsére nyomtatásban is megjelent.¹⁹ Az „európai” hunok számtalan monográfiában feldolgozott története,²⁰ illetve régészete után ez az egyik első

14 Vö. pl. Göbl 1969; Vondrovec 2008, 25–56; Pfisterer 2013; Alram 2014; Vondrovec 2014 stb.

15 A térség és a korszak általános archeológiai képeére lásd pl. Zeimal 1996, 119–134; Litvinsky 1996, 135–162; Kurbanov 2013a; a pecsételők, pecsételőkre lásd: Lerner – Sims-Williams 2011; a bullákra lásd: Alram 2003, 177–184; a heftalita kori terrakottára lásd: Ilyasov 2001, 187–200; a kőfaragásokra lásd: Callieri 1999, 277–291; a fém kispasztikára lásd: Jäger 2019 1–72; a heftalita kori koronákra: Kageyama, 2007, 11–22; a korszak fegyverviselésére lásd: Kageyama 2016, 199–212, a korszak képi ábrázolásaira: Kurbanov 2014, 317–334.

16 Vö. pl. Alram – Klimburg-Salter 1999; Alram – Klimburg-Salter – Inaba – Pfisterer 2012 stb. – Egyúttal érdekes aspektus az is, hogy e térség nomádjai mennyiben befolyásolták a Selyemút szélesebb térségében vagy a steppe távolabbi területein zajló folyamatokat, ehhez lásd pl. Di Cosmo 2004; de la Vaissière 2012, 142–169; de la Vaissière 2015, 175–192; Di Cosmo – Maas 2018.

17 Vö. pl. Курбанов 2006; Kurbanov 2013b; Kurbanov 2013c; Kurbanov 2014 stb.

18 Kurbanov 2010.

19 Kurbanov 2013a.

20 A teljesség idénye nélkül: Németh 1986; Altheim 1951; Altheim 1959–1962; Maenchen-Helfen 1973; Bóna 1993; Thompson 1996; vö. Thompson 2003; Stickler 2007; Schmauder 2009; Kim 2013; Kim 2016; vö. még: Heather 2009; Maas 2015; Fehér – Galambos 2015 stb.

olyan kötet, amely igyekszik modern monografikus igénnyel feldolgozni legalább az egyik „közép-” és „dél-ázsiai” hun csoport, a heftalíták történeti és régészeti emlékanyagát.²¹ De ugyancsak, az utóbbi évek új eredménye volt a korszak neves kutatójának, Hans T. Bakkernek az alkhonok történetéről írott modern monográfiájának megjelenése is.²²

A fentiekén túl egy másik fontos, új fejlemény pedig épp jelen cikk születésének apropóját nyújtja. Két évvel ezelőtt ugyanis, 2020-ban látott napvilágot Balogh Dániel szerkesztésében a *Hunnic Peoples in Central and South Asia. Sources for their Origin and History* című remek kiállítású, tetszetős kötet a groningeni Barkhuis Kiadó gondozásában.²³ A kötet szerkesztője és szerzői nem kisebb dologra vállalkoztak, mint hogy összegyűjtik és bilingvis formában (tehát az eredeti nyelveken és angol, illetve kisebb részben francia és német fordításban), kísérelve jegyzetekkel és apparátussal közreadják a „közép-” és „dél-ázsiai” hun csoportokra vonatkozó különböző nyelvű forráscsoportokba sorolható írott forrásokat.

Ez a vállalkozás alapvetően egy jelentős nemzetközi projektből nőtt ki magát. A British Museum, a British Library és a SOAS (School of Oriental and African Studies) University of London közös együttműködésében 2014 és 2020 között megvalósuló ERC Grant, azaz a European Research Council (Európai Kutatási Tanács) nagy pályázata, a *Beyond Boundaries: Religion, Region, Language and the State* („A határokon túl: vallás, régió, nyelv és állam”) keretei között megvalósuló kutatások egyik eleme volt a jelen kötet által fókuszpontba állított térség és időszak vizsgálata.²⁴ A kötet megjelenésében egyúttal rendkívül fontos lépés volt egy 2017-ben a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen – főként a kötetben is fontos szerepet játszó Hans Bakker, Dezső Csaba és Hidas Gergely szervezésében – megrendezett nemzetközi tudományos workshop is, melyen sajnos jelen sorok szerzője épp külföldi tartózkodása okán nem lehetett ott. A workshop már a három évvel később megjelenő kötet címét viselte,²⁵ s résztvevői között a jelen cikkben bemutatandó mű szerzői is szinte teljes létszámban jelen voltak. Fontos megjegyezni azt is, hogy a workshop budapesti helyszínét (az ERC-hez való kapcsolódás mellett) az is magyarázta, hogy a hunokkal kapcsolatos nemzetközi kutatásban a magyar kutatás, a magyar kutatók máig megkerülhetetlenek. Így nem meglepő, hogy a könyv szerkesztője, Balogh Dániel (jelenleg: Humboldt Universitát zu Berlin) mellett (aki egyébként az indiai pecsételők feliratait is fordított-

21 A korábbi előzmények közül érdemes kiemelni a világhírű francia iranista-régész, Roman Ghirshman közel 75 évvel ezelőtt, 1948-ban megjelent munkáját a *Les Chionites-Hephtalites*-t, mely megkerülhetetlen értékei mellett – természetesen érthető módon – mára már meglehetősen elavult (Ghirshman 1948). Mint ahogyan részben szemléletmódjában, megközelítésében, illetve a források kezelésében ugyancsak némiképp elavult az a két klasszikus idevonható indiai munka, Upendra Thakur 1967-es kötete (*The Hūnas in India* – Thakur 1967), illetve Atreyi Biswas 1973-as összefoglalása (*The Political History of the Hūnas in India* – Biswas 1973), amelyek hosszú ideig a hunnak nevezett csoportokra vonatkozó indiai források legteljesebb gyűjteményei voltak. Az elmúlt évtizedek magyar nyelvű könyvtermésében is vannak a témához kapcsolódó kötetek, így Csáji László Koppány alapvetően etnográfiai szempontú sorozata (Csáji 2004), illetve Aradi Éva meglehetősen konfúz munkája (Aradi 2011).

22 Bakker 2020a (lásd még Bakker 2020b); vö. a kötet rövid recenzióját: Classen 2020a, 392–393.

23 A kötetéről korábban két rövid recenzió is született épp Aydogdy Kurbanov, illetve Albrecht Classen tollából (Kurbanov 2021, 185–187; Classen 2020b, 185–187).

24 7th Framework Programme (FP7/2007–2013), ERC synergy project no. 609823. – Az említett projekt fő pillére azonban az úgynevezett SIDDHAM, azaz az ázsiai feliratok adatbázisának elkészítése volt, melynek célja, hogy online adatbázisba rendezze a Dél-, Közép- és Délkelet-Ázsia különböző helyi nyelvein íródott feliratos ókori és középkori anyagot [https://siddham.network/ – az utolsó letöltés időpontja: 2022. 05. 12.].

25 *Hunnic Peoples in Central and South Asia. Sources for their Origin and History* („Hun népek Közép- és Dél-Ázsiában. Eredetük és történelmük forrásai”). A részletes programot lásd: https://zenodo.org/record/884501#.YpX2c7FBzIU – az utolsó letöltés időpontja: 2022. 05. 12.]

ta/gondozta a kötetben) jónéhány kiváló, nemzetközileg is elismert magyar kutató kapott helyett a művet jegyző szakembergárdában: Galambos Imre (University of Cambridge) a kínai források összegyűjtésében és fordításában vett részt, Varsányi Orsolya (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) egyes arab források fordításában közreműködött, Dezső Csaba (Eötvös Loránd Tudományegyetem) a szanszkrit irodalmi szövegekért, Hidas Gergely (jelenleg: A Tan Kapuja Buddhista Főiskola) pedig a buddhista szövegekért felelt.

A vállalkozás monumentalitását egyébként jól mutatják a következő pusztá adatok:

- 20 feletti volt a közreműködő nemzetközi szerzőgárda létszáma. Ezek között a korszak és a térség számos kiváló szakértője is jelen volt: a fenti magyar szakembereken kívül például olyan világhírű kutatók, mint Frantz Grenet (Collège de France, Histoire et cultures de l'Asie centrale préislamique, Párizs), Nicholas Sims-Williams (SOAS University of London) vagy épp Étienne de la Vaissière (École des hautes études en sciences sociales, Párizs) stb.

- Az összesen 437 oldalas kötetben 10 fejezetben (kínai, khotáni, pehlevi, szogd, baktriai, örmény, szír, arab, görög és latin, valamint indiai források) több száz forrásrészlet kapott helyett (köztük néhány korábban még publikálatlan szöveggel!). Ezek között a fejezetek között vannak rendkívül terjedelmesek (pl. a kínai vagy az indiai források) és vannak természetesen meglehetősen rövidiek is (pl. a szogd vagy a pehlevi források gyűjteménye).

- Mindehhez egy alapos kutatásokra épülő Appendix csatlakozik a vonatkozó éremtani és pecsétani adatokkal, számos színes fotóval, mindez Robert Bracey (British Museum, Coins and Medals Department) munkája.

- A kötetet egy 396(!) tételből álló, a kérdéskör szinte teljes irodalmát lefedő, gazdag bibliográfia és 7 oldalas tárgymutató zárja.

A kötetet a British Museum himalájai és dél-ázsiai gyűjteményének korábbi kurátora, s a fent említett ERC Grant pályázat egyik vezető kutatója, a neves indológus, Michael D. Willis látta el a kötet megjelenéséhez vezető kutatásokat és a szövegek szélesebb kontextusát bemutató előszóval, amit a kötet szerkesztőjének, Balogh Dánielnek a bevezetése követ. A szerzői kreditek és a szerkesztés során alkalmazott jelzések listáját egy igen hasznos – Hans Bakker által összeállított – idővonal (azaz kronológiai táblázat) követi. Noha ez akár lehetett volna nem csak jóval részletesebb, de földrajzi értelemben jóval tágabb is, a recenzens ugyanis nem csupán a Perzsia és India területe vonatkozó adatokat közölte volna, de a Római (illetve a Bizánci) Birodalom, Kína, valamint a stepperégió legfontosabb vonatkozó történeti eseményeit is feltüntette volna, ezzel még inkább kontextusba ágyazva a kötetben közölt forrásrészleteket.

Csak ezt követik a már említett fő fejezetek. Ezek sorrendjében azonban a jelen sorok szerzője csak minimális rendszert vélt felfedezni, pl. az iráni nyelvű forráscsoportok (khotáni, pehlevi, szogd, baktriai) egymást követik, de a többi esetben már nem feltétlenül volt szervezőerő a közös nyelvcsaládhoz tartozás, az örmény források például nem a görög és latin forráscsoport mellé kerültek,²⁶ tehát az indoeurópai nyelveken íródott források már nem egymást követik. De kronológiai vagy ABC sorrendet is nehéz felfedezni.

Sajnos nem sikerült az egyes fejezeteket sem minden tekintetben egységesre „hangolni”. A kínai, a görög és latin vagy épp az indiai forrásokat feldolgozó fejezetek példaértékű, alapos bevezetést kaptak, a pehlevi vagy az örmény forráscsoport néhány mondatot csupán,²⁷ az arab, a szír,

26 Ez utóbbikkal kapcsolatban egyébként a szerkesztő jelzi a bevezetésében, hogy az intertextualitás és a közös kulturális milió miatt együtt tárgyalják őket. Ez teljesen rendben is van (vö. xi. oldal).

27 Itt ez természetesen magyarázható azzal is, hogy e forráscsoportokból csupán néhány szövegrészlet került be a kötetbe.

a szogd vagy a baktriai források meg éppenséggel semmilyen. Ez meglehetősen sutává és egyenetlenné teszi sajnos a kötetet, jó lett volna az alapvető szerkezeti elemeket következetesen végigvezetni a könyvön.

Alapvetően tehát pozitív a véleményem a kötetről, de sajnos nem hallgathatom el a könyvvel kapcsolatos további apró problémákat, hiányosságokat sem. Elsősorban a kötet egyik szerkesztési elvének problematikusságára szeretném felhívni a figyelmet. A kötet kézbevételeét követően gyorsan kiderül ugyanis az olvasó számára, hogy a munka szerzői nem az összes ismert és elérhető forrás valamennyi idevonható passzusát illesztették be a könyvbe, „csupán” egy roppant gazdag válogatást adnak a forrásokból és azok egyes részleteiből. Ami igazán gond, az valójában az, hogy a válogatás alapelvei, szempontjai nem mindig válnak világossá az olvasó előtt. Csak, hogy egy eklatáns példát emeljek ki: a kötetben a görög-római forrásokat gondozó Timo Stickler Mendandrosz Protektor bizánci történetíró egyik meglehetősen fontos, heftalitákra vonatkozó passzusát minden teketória nélkül kihagyta a kötetből. Mindezt úgy, hogy ugyanezen szerző ugyanezen munkájából egy másik passzust viszont idéz, tehát Stickler egyértelműen használta Mendandrosz szövegét és annak legmodernebb, Blockley-féle kritikai kiadását,²⁸ az alábbi szövegrészek azonban mégis hiányoznak a munkából:²⁹

„Katulfosz, lebeszélve a heftaliták vezetőjét a további előrenyomulásról, barbár, de mégis közmondásszerű, meggyőző erővel rendelkező szavakkal szólott hozzá: *egy kutya saját otthonában erősebb, mint tíz másik idegen.*”³⁰

„Katulfosz, a heftalita, aki, mert a király megerőszakolta a feleségét, elárulta saját törzsét a türköknek.”³¹

„Ő, akivel az uralkodó méltánytalanul bánt, nagy haragot érzett az állammal szemben.”³²

„és aki időközben elhagyta őket [a heftalitákat - F. Sz.] és a médekhez [a perzsákhoz - F. Sz.] állt át.”³³

„[Katulfosz - F. Sz.] tanácsolta a perzsa királynak, hogy semmiképpen ne küldje vissza a selymet, hanem vásárolja meg, fizessen érte méltó árat, majd vesse tűzbe a követek szeme láttára...”³⁴

„Miatán a türkök követsége ismét megérkezett, a király úgy határozott a perzsa vezető hivatalnokokkal és Katulfossal együtt, hogy a perzsák számára teljesen előnytelen volna barátságot kötni a türkökkel, a szkíták megbízhatatlan természete miatt.”³⁵

A fenti forrásrészlet önmagában is egy izgalmas, fordulatos mikrotörténet, a korszak egyik különösen érdekes heftalita személyiségének életéről, de ráadásul ez a mikrotörténet számos ponton kapcsolódik a korszak nagypolitikai eseményeihez, azaz egy rendkívül fontos és fordulatos periódusnak, jelesül a Heftalita Birodalom bukásához vezető események időszakának állítanak emléket. A történések főszereplője a heftalita uralkodó egyik befolyásos tanácsadója, Katulfosz,

28 Vö. Balogh (Stickler) 2021, 224, 270; vö. Blockley 1985.

29 A szövegrészek eredeti görög variánsát, angol fordítását és részletes magyarázatait lásd az alábbi publikációkban: Felföldi 2001a, 191–202; Felföldi 2001b, 45–56.

30 Mendandros, *Exc. de Sent.* 4, Fragment 4, 3, ed. Blockley 1985, 46.

31 Mendandros, *Exc. de Leg. Gent.* 7, Fragment 10, 1, ed. Blockley 1985, 112.

32 Mendandros, *Exc. de Sent.* 2, Fragment 4, 1, ed. Blockley 1985, 44.

33 Mendandros, *Exc. de Leg. Gent.* 7, Fragment 10, 1, ed. Blockley 1985, 112.

34 Mendandros, *Exc. de Leg. Gent.* 7, Fragment 10, 1, ed. Blockley 1985, 112.

35 Mendandros, *Exc. de Leg. Gent.* 7, Fragment 10, 1, ed. Blockley 1985, 112.

aki előbb valószínűleg lebeszéli királyát az akkoriban a heftaliták adáz ellenfelének számító, belső-ázsiai nomád türkök ellen vezetendő hadjáratról, majd miután – legalábbis a bizánci történetíró szerint – a heftalita uralkodó megerősöskolta a feleségét, mégis elárulta királyát és végül perzsa területre szökött át, ahol az uralkodó, I. Xusrō tanácsadójává vált és ilyen minőségben a későbbiek folyamán jelentősen befolyásolta a Heftalita Birodalom hatalmának megdöntésében kulcsszerepet játszó belső-ázsiai türkök és perzsák közötti, korábban barátinak tartható viszonyt. A háttérben tehát a Heftalita Birodalom agóniájának és bukásának története húzódik, s mint ilyennek e kötetben – jelen sorok írója szerint legalábbis – helyet kellett volna biztosítani.

A szír forrásokat bemutató fejezet Mark Dickens (University of Alberta) nemzetközileg is elismert, kiváló szírológus munkája. Lassan 20 éve azonban, hogy jelen sorok írójának alkalma nyílt arra, hogy sajtó alá rendezze Kmoskó Mihály kéziratos hagyatékában fennmaradt *Szír írók a steppe népeiről* szóló munkáját, mely nem csupán a hunokra, hanem szinte az összes steppei nomád népre vonatkozó szír forrás magyar nyelvű fordításait közli bőséges kommentárok kíséretében.³⁶ Noha a jelen kötetben vannak olyan szír forrásrészletek, amelyek Kmoskó munkájából lényegében hiányoznak (pl. a xi'ani nesztoriánus sztélé felirata), de a magyar szerző munkájában is szerepelnek olyan hunokra vonatkozó forrásrészletek, amely Dickens válogatásába végül nem kerültek be, ilyenek például a szír Nagy Sándor-legendát feldolgozó Pseudo-Kalliszthenész vagy Pseudo-Ephraem sorai.³⁷

Ahogy arra a jelen kötetet tavaly egy rövid recenzióban ugyancsak értékelő Aydogdy Kurbanov rámutatott, más forráscsoportokból, így az arab források közül is jónéhány fontos szerző és azok passzusai kimaradtak sajnos e kötetből.³⁸

A szövegek válogatásának szempontjai tehát sajnos nem minden esetben világosak. A fenti példák azt mutatják, hogy akár meghatározó jelentőségű történelmi eseményekre vonatkozó forrásrészletek is hiányoznak a kötetből. Az alapkoncepció tehát inkább egy, az angolszász nyelvterületen jobban elterjedt úgynevezett *sourcebook* volt, azaz egy olyan szövegválogatás, amely vagy a legjobb kiadásokból emel át szövegeket és/vagy rendez sajtó alá korábban még kiadatlan szövegrészleteket, illetve készít ezekhez akár új, modern fordításokat több-kevesebb (de talán inkább kevesebb) apparátus (magyarázó lábjegyzetek, hivatkozások stb.) kíséretében. A magyar nyelvterületen kis túlzással talán az egyetemi oktatásban használatos chrestomathiákhoz lehetne hasonlítani leginkább ezeket.³⁹ E kötetek tehát roppant fontosak, de semmiképp sem tekinthetők teljességre törekvő kritikai kiadásoknak. Ez viszont nem jó hír azoknak, akik minden részletre kiterjedő, alapos filológiai kutatásaikhoz szeretnék felhasználni a most bemutatandó kötetet, hiszen bizonyos esetekben gyaníthatóan nem lesz elegendő e kötetet önmagában forgatni, ehhez néhány szöveg esetében egészen biztosan azok eredeti, standard kritikai kiadásait is kézbe kell venniük majd.

S noha a kötet célkitűzése szerint a „közép-” és „dél-ázsiai” hun csoportokra vonatkozó forrásokat kívánta összegyűjteni, vannak a kötetben olyan forrásrészletek is, amelyek nagy valószínűséggel az „európai” hunokra vonatkoznak (különösen a görög és latin nyelvű források sorában). Ezzel viszont némileg „sérül” a kötet alapkoncepciója is, melynek célja alapvetően nem az „európai” hunokra vonatkozó források feldolgozása volt. Éppen ezért a recensens ezeket a szövegrész-

36 Kmoskó 2004.

37 Vö. Kmoskó 2004, 76–77, 79–81, 84–85.

38 Vö. Kurbanov 2021, 87.

39 Vö. pl. Harmatta 2003.

leteket talán kivette volna és inkább olyan további forrásokat/forrásrészleteket szerkesztett volna a kötetbe, amelyek valóban a „közép-” és „dél-ázsiai” hun csoportokhoz kapcsolhatók.

Ezek felül vannak még jelentéktelen nyomdahibák, bibliográfiai pontatlanságok is a műben, de ezek az apróságok a kötet érdemeihez és értékeihez képest valóban elhanyagolhatók.

*

Szinte hihetetlen, de még 2022-ben is le lehet írni: a jelen kötet megjelenéséig sem a xiongnukra vonatkozó írott források teljes szövegtöredéke nem készült még el – akár bilingvis formában, vagy akár csak önállóan, egy-egy nyugati nyelven-,⁴⁰ sem pedig – és ez talán még meglepőbb –, az „európai” hunokról beszámoló írott források teljes gyűjteménye.⁴¹ Szerencsére ez utóbbi esetben a helyzet épp most kezd megváltozni, köszönhetően a magyar Kovács Péternek, aki már 2015-ben, majd 2020-ban is felvetette a(z „európai”) hunok történetére vonatkozó szövegtöredék szükségességét.⁴² E korpusz-sorozat első kötete néhány hónappal ezelőtt végül napvilágot is látott épp az ő fordításában/gondozásában. A 2021-ben megjelent *Fontes Hunnorum* első kötete (*Az európai hunokra vonatkozó antik forrásaink I.*) a „kezdetektől” i.sz. 395-ig gyűjti össze és közli magyar fordítással együtt a vonatkozó írott forrásokat.⁴³ De a legalább ötkötetesre tervezett sorozat következő kötete is már készül, ez Ruga és Attila 434-es hatalomra kerüléséig gyűjti csokorba a hunokról beszámoló írott kútfők vonatkozó passzusait.⁴⁴ A teljes szövegtöredék valószínűleg az „európai” hunok történetének kutatásában is számos új eredménnyel kecsegtet bennünket.

Véleményem szerint a most bemutatott kötettel pedig a „közép-” és „dél-ázsiai” hunnak nevezett csoportok jobb megismerésének útjában álló egyik igen fontos akadálynak az eltüntetésében történt fontos előrelépés. Úgy vélem tehát, hogy valóban régi adósságot törleszt a most megjelent kötet (még a fent említett hiányosságai ellenére is), hiszen a „közép-” és „dél-ázsiai” hun népekre vonatkozó forrásokat korábban számos helyről, gyakran régi, elavult fordításokból, obskúrus kiadványokból kellett összebogarásznia annak, aki e népek történetével, eredetével, kultúrájával stb. akart foglalkozni. A vonatkozó források egy jelentős része most már egy helyen, valóban precíz, modern fordítások kíséretében elérhető, ami pedig jelentősen megkönnyítheti az érdeklődők és a kutatóközösség számára a hunnak nevezett Közép- és Dél-Ázsiában tevékenykedő csoportokkal kapcsolatos további munkát, az adatok további filológiai szempontú elemzését.⁴⁵ Remélhetőleg mindehhez idővel a régészeti (valamint az embertani, genetikai stb.) források felgyűjtése és

40 Noha a xiongnukra vonatkozó legfontosabb forrásrészletek (így például a *Shi Ji* 110. fejezete) természetesen számos nyelven (vö. legutóbb angolul pl. Nienhauser 2008–2020; vagy magyar fordításban is, vö. Du – Horváth 1997) napvilágot láttak már, szó sincs arról, hogy a xiongnuk feltűnésétől a xiongnuk utolsó forrásos említéséig terjedő időszak összes forrása egy helyen, együtt olvasható lenne.

41 Sajnos a 70-es években elindult Glossar sorozat (*Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*) latin forrásokat összegyűjtő A, valamint a görög forrásokat összegyűjtő B sorozata is a 80-as évek közepére megrekedt, így a hunokig már nem jutott el (vö. Ferluga – Hellmann – Ludat 1973; Ferluga – Hellmann – Ludat 1976 stb.), így hasonló forrásgyűjtemény, mint az alánok esetében (vö. Alemany 2000) máig nem látott napvilágot a hunokkal kapcsolatban.

42 Kovács 2015, 75–86; Kovács 2020, 311–319.

43 Kovács 2021.

44 Ezúton köszönöm meg Kovács Péter ez ügyben nekem írt szíves válaszelevelét!

45 Fontos azonban azt is megemlíteni, hogy Yu Taishan tollából 2018-ban kiadásra került már egy forrásgyűjtemény a heftalítákat említő különböző írott forrásokból (ennek részletes értékelése viszont szétfeszítené jelen cikk kereteit),

értő szintézise is fel tud majd zárkózni, s így akkor valóban esély nyílhat arra, hogy egy a mai-nál pontosabb, megbízhatóbb képet rajzoljunk a „közép-” és „dél-ázsiai” hun csoportok egykori világáról: s nem csupán eredetükről vagy történetükről, de kultúrájuk egészéről, a vallásukról, a társadalmukról vagy épp a gazdaságukról. Úgy vélem, hogy az ehhez a talán nem is olyan távoli célhoz vezető úton ennek a kötetnek a megjelenése egy igen fontos lépés.

A források összegyűjtése és fordítása olyan alap kutatás, amely már most is részben megteremtette az alapot a „közép-” és „dél-ázsiai” hun csoportokról szóló új monográfiák megszületéséhez, melyek első hírmondója épp Hans Bakker fent már idézett, az alkhonok történetéről nemrégiben megjelent kötete.⁴⁶ Remélhetőleg a közeljövőben ezt több, hasonlóan színvonalas kötet is követni fogja majd. Mint ahogyan azt is remélem, hogy akár e mostani kötet jövőbeli javított, bővített kiadásában idővel valóban az összes vonatkozó forráshely eredetijét és nyugati nyelvű fordítását is olvashatjuk majd!

Irodalomjegyzék

- Abdullaev, Kazim – Genito, Bruno 2014. *The Archaeological Project in the Samarkand Area (Sogdiana): Excavations at Kojtepa (2008-2012)*. Samarkand – Napoli: Università Degli Studi Di Napoli “L’orientale” Dipartimento Asia, Africa e Mediterraneo – Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of Uzbekistan.
- Alemaný, Augustí 2000. *Sources on the Alans. A Critical Compilation*. [Handbook of Oriental Studies. Handbuch der Orientalistik. Section Eight. Volume Five.] Leiden – Boston – Köln: Brill.
- Alföldi András 1924–1926. *Die Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I-II*. Berlin – Leipzig: Walter de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111412184>
- Alföldi András 1932. *Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk*. [Archaeologia Hungarica 9.] Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- Alföldi András 1934. *Magyarország népei és a Római Birodalom*. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Allchin, Frank Raymond – Hammond, Norman 1978. *The Archaeology of Afghanistan from earliest times to the Timurid period*. London – New York – San Francisco: Academic Press.
- Alam, Michael 2003. „Three Hunnic Bullae from Northwest India.” *Bulletin of the Asia Institute New Series* 17: 177-184.
- Alam, Michael 2014. „From the Sasanians to the Huns. New Numismatic Evidence from the Hindu Kush.” *The Numismatic Chronicle* 174: 261-291.
- Alam, Michael – Klimburg-Salter, Deborah (eds.) 1999. *Coins, Art and Chronology. Essays on the pre-Islamic History of the Indo-Iranian Borderlands*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

amely forrásrészletek a jelen kötet passzusaiival sok tekintetben átfedésben vannak (Yu 2018), de ez nem baj, sőt! A jövőben a két kötetet érdemes lesz akár együtt is használni. Mindez pedig csak előreviheti a kutatást.

46 Bakker 2020a.

- Alram, Michael - Klimburg-Salter, Deborah - Inaba, Minoru - Pfisterer, Matthias (eds.) 2012. *Coins, Art & Chronology II. The First Millennium in the Indo-Iranian Borderlands*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Altheim, Franz 1951. *Attila und die Hunnen*. Baden-Baden: Verlag für Kunst und Wissenschaft.
- Altheim, Franz 1959-1962. *Geschichte der Hunnen I-V. Band I: Von den Anfängen bis zum Einbruch in Europa, Band II: Die Hephthaliten in Iran, Band III: Kampf der Religionen, Band IV: Die europäischen Hunnen, Band V: Niedergang und Nachfolge*. Berlin - New York: Walter de Gruyter.
- Амброз, Анатолий Константинович 1981. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V - первой половины VIII в. In: Плетнева 1981: 10-28.
- Anke, Bodo 1998. *Studien zur Reiternomadischen Kultur des 4. bis 5. Jahrhunderts 1-2*. [Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 8] Weissbach: Verlag Beier und Beran.
- Anke, Bodo - Révész László - Vida Tivadar (Hrsg.) 2008. *Reitervölker im Frühmittelalter. Hunnen - Awaren - Ungarn*. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag.
- Aradi Éva 2011. *A hunok Indiában. A heftaliták története*. Budapest: Hun-Idea.
- Atwood, Christopher P. 2012. Huns and Xiōngnú: New Thoughts on an Old Problem. In: Boeck - Martin - Rowland 2012: 27-52.
- Atwood, Christopher P. 2015. „The Qai, the Khongai, and the Names of the Xiongnu.” *International Journal of Eurasian Studies* 2: 35-63.
- Bakker, Hans T. 2020a. *The Alkhan: A Hunnic People in South Asia*. Groningen: Barkhuis. <https://doi.org/10.2307/j.ctv13nb6sv>
- Bakker, Hans T. 2020b. The Sasanian and the Gupta Empires and their struggle against the Huns. In: Pankova - Simpson 2020: 16-29. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1fcf8hh.8>
- Баринова, Елена Борисовна 2017. Актуальные вопросы истории Хуннун российских изарубежных исследованиях конца XX - начала XXI в. Вестник РУДН. Серия: всеобщая история 9/2: 156-168.
- Bemmann, Jan - Parzinger, Hermann - Pohl, Ernst - Tseveendorzh, Damdinsüren (eds.) 2009. *Current Archaeological Research in Mongolia. Papers from the First International Conference on "Archaeological Research in Mongolia" held in Ulaanbaatar, August 19th-23rd, 2007*. [Bonn Contributions to Asian Archaeology Volume 4] Bonn: Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität.
- Besenal, Roland - Engel, Nicolas - Marquis, Philippe 2011. „Les travaux de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan.” *Revue Archéologique Nouvelle Série Fasc. 1*: 172-188.
- Bíró Margit 1997. „On the Presence of the Huns in the Caucasus. To the Chronology of the 'Ovs' Raid Mentioned in Juanšer's Chronicle.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 50: 53-60.
- Biswas, Atreyi 1973. *The Political History of the Hūnas in India*. New Delhi: Munshiram Manoharlal.
- Blockley, Robert C. 1981-1983. *The fragmentary classicising historians of the later Roman empire I-II. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*. [ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 10] Liverpool: Francis Cairns Publications.
- Blockley, Robert C. 1985. *The history of Menander the Guardsman*. Liverpool: Francis Cairns Publications.
- Boeck, Brian J. - Martin, Russell E. - Rowland, Daniel (eds.) 2012. *Dubitando. Studies in History and Culture in Honor of Donald Ostrowski*. Bloomington, Indiana: Slavica Publishers.

- Bóna István 1971. „Ein Vierteljahrhundert der Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945–1969).” *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23: 267–336.
- Bóna István 1993. *A hunok és nagykirályaik*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Bóna István – Cseh János – Nagy Margit – Tomka Péter – Tóth Ágnes 1993. *Hunok – gepidák – langobardok*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 6.] Szeged: Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- Боталов, Сергей Геннадьевич 2009. *Гунны и тюрки (историко-археологическая реконструкция)*. Челябинск: ООО «ЦИКР Рифей».
- Brosseder, Ursula 2009. Xiongnu Terrace Tombs and Their Interpretation as Elite Burials. In: Bemmann – Parzinger – Pohl – Tseveendorzh (eds.) 2009: 247–280. <https://doi.org/10.1017/9781316146040.015>
- Brosseder, Ursula 2018a. Xiongnu and Huns: Archaeological Perspectives on a Centuries-Old Debate about Identity and Migration. In: Di Cosmo – Maas 2018: 176–188.
- Brosseder, Ursula 2018b. In the Shadow Zone of Imperial Politics: Archaeological Research in Buryatia from the Late Nineteenth Century to the 1940s. In: Effros – Lai 2018: 259–274. <https://doi.org/10.2307/j.ctvdjrrt0.19>
- Brosseder, Ursula – Miller, Bryan K. (eds.) 2011. *Xiongnu Archaeology. Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*. [Bonn Contributions to Asian Archaeology Volume 5] Bonn: Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität.
- Callieri, Pierfrancesco 1999. Huns in Afghanistan and the north-west of the Indian subcontinent: the glyptic evidence. In: Alram – Klimburg-Salter 1999: 277–291.
- Classen, Albrecht 2020a. „Hans T. Bakker, *The Alkhan: A Hunnic People in South Asia. Companion to Hunnic Peoples in Central and South Asia. Sources for their Origin and History*, Fasc. 1. Groningen: Barkhuis, 2020, xiii, 128 pp., 7 maps, 45 figures.” *Mediaevistik* 33(1): 392–393. <https://doi.org/10.3726/med.2020.01.80>
- Classen, Albrecht 2020b. „Hunnic Peoples in Central and South Asia: Sources for their Origin and History, ed. Dániel Balogh. Groningen: Barkhuis, 2020, xxx, 437 pp., 4 color ill., numerous photos of coins.” *Bulletin of the School of African and Oriental Studies* 84(1): 185–187. <https://doi.org/10.3726/med.2020.01.94>
- Csáji László Koppány 2004. *Tündérek kihalófélben I–III. 1. kötet: Fehér hunok nyomában Ázsia szívében, 2. kötet: A hunok történelme és utódnépei, 3. kötet: Hunoktól a hunzakutokig – Kutatóút Belső-Ázsiában*. Budapest: Napkút Kiadó.
- Csikó Gergely 2021. „Az ázsiai hunok régészetének időszerű kérdései. Current Problems Of Xiongnu Archaeology.” *Magyar Tudomány* 182: 26–41.
- Daim, Falko (red.) 1996. *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen + Awaren. Schloß Halbturn, 26. April - 31. Oktober 1996. Begleitbuch und Katalog*. Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung.
- Daim, Falko – Heher, Dominik – Höfler, Theresa – Hoeger, Alexandra – Tavčar-Schaller, Andrea – Zeller, Judit (red.) 2022. *Reiternomaden in Europa*. Schallaburg: Schallaburg Kulturbetriebs.
- Dickens, Mark 2018a. Hephthalites (White Huns, Abdelai, Hayatila, Hua). In: Nicholson 2018: 707–708.
- Dickens, Mark 2018b. Huns. In: Nicholson 2018: 748–749.
- Di Cosmo, Nicola 2004. *Ancient China and its Enemies. The Rise of Nomadic Power in East Asian History*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Di Cosmo, Nicola – Maas, Michael (eds.) 2018. *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity. Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250–750*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316146040>
- Du Yaxiong – Horváth Izabella (ford.) 1997. *Sima Qian: A hunok legkorábbi története. A Shi ji 110. kötete*. Peking: Magyar Ház.
- Effros, Bonnie – Lai, Guolong (eds.) 2018. *Unmasking Ideology in Imperial and Colonial Archaeology: Vocabulary, Symbols, and Legacy*. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology Press at UCLA. <https://doi.org/10.2307/j.ctvdjrrt0>
- Enoki, Kazuo 1959. „On the Nationality of Ephthalites.” *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 18: 1–58.
- Externbrink, Heike – Herget, Melanie (red.) 2008. Hunnen zwischen Asien und Europa. Aktuelle Forschungen zur Archäologie und Kultur der Hunnen. [Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 50] Langenweißbach: Beier & Beran.
- Fehér Bence – Galambos Imre (szerk.) 2015. *Hunok a történelemben és a hagyományokban*. [TITE Könyvek 9.] Budapest: Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület.
- Felföldi Szabolcs 2001a. „A prominent Hephthalite: Katulph and the fall of the Hephthalite Empire.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 54: 191–202. <https://doi.org/10.1556/AOrient.54.2001.2-3.2>
- Felföldi Szabolcs 2001b. Egy heftalita előkelő, Κάτουλφος és a Heftalita Birodalom bukása. In: Felföldi – Sinkovics 2001: 45–56.
- Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs (szerk.) 2001. *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Ferluga, Jadran – Hellmann, Manfred – Ludat, Herbert 1973. *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa. Ser. A. Lateinische Namen*. Wiesbaden: Steiner.
- Ferluga, Jadran – Hellmann, Manfred – Ludat, Herbert 1976. *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa. Ser. B. Griechische Namen*. Wiesbaden: Steiner.
- Fettich Nándor 1940. A hunok régészeti emlékei. In: Németh 1986: 227–264.
- Gesztelyi Tamás 2013. „Pomáztól Princetönig: Alföldi András élete és munkássága.” *Gerundium. Egyetemtörténeti Közlemények* 4: 11–23.
- Ghirshman, Roman 1948. *Les Chionites-Hephtalites*. [Mémoires de l’Institut Français d’Archéologie Orientale du Caire Tome LXXX, Mémoires de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan Tome XIII] Le Caire: Institut Français d’Archéologie Orientale.
- Gignoux, Philippe (ed.) 1987. *Transition periods in Iranian history, Actes du Symposium de Fribourg-en-Brisgau (22–24 Mai 1985)*. [Studia Iranica 5] Leuven: E. Peeters.
- Golden, Peter Benjamin 1992. *An Introduction to the History of Turkic People*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- Gorshenina, Svetlana – Rapin, Claude 2001. *De Kaboul à Samarcande: Les archéologues en Asie centrale*. Paris: Gallimard.
- Göbl, Robert 1969. *Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien*. Band I–IV. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- Grenet, Franz – Sims-Williams, Nicholas 1987. The historical context of the Sogdian Ancient Letters. In: Gignoux 1987: 101–122.
- Harmatta János 1986. Előszó az 1986. évi kiadáshoz. In: Németh 1986: I–XXXIX.
- Harmatta János (szerk.) 2003. *Ókori keleti történeti chrestomathia*. Budapest: Osiris Kiadó.

- Heather, Peter 2009. *Empires and Barbarians. Migration, Development and the Birth of Europe*. London: Macmillan.
- Henning, Walter Bruno 1948. „The Date of the Sogdian Ancient Letters.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 12: 601–615. <https://doi.org/10.1017/S0041977X00083178>
- Ilyasov, Jangar 2001. „The Hephthalite Terracotta.” *Silk Road Art and Archaeology* 7: 187–200.
- Jäger, Ulf 2019. „A Unique Alxon-Hunnic Horse-and-Rider Statuette (Late Fifth Century CE) from Ancient Bactria / Modern Afghanistan in the Pritzker Family Collection, Chicago.” *Sino-Platonic Papers* 290: 1–72.
- Johnson, Scott Fitzgerald (ed.) 2012. *Oxford Handbook of Late Antiquity*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195336931.001.0001>
- Kageyama, Etsuko 2007. „The Winged Crown and the Triple-crescent Crown in the Sogdian Funerary Monuments from China: Their Relation to the Hephthalite Occupation of Central Asia.” *Journal of Inner Asian Art and Archaeology* 2: 11–22. <https://doi.org/10.1484/J.JIAAA.2.302540>
- Kageyama, Etsuko 2016. „Change of suspension systems of daggers and swords in Eastern Eurasia: Its relation to the Hephthalite occupation of Central Asia.” *Zinbun* 46: 199–212.
- Kim, Hyun Jin 2013. *The Huns, Rome and the birth of Europe*. New York: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511920493>
- Kim, Hyun Jin 2016. *The Huns*. London – New York: Routledge.
- Kmoskó Mihály 2004. *Szír írók a steppe népeiről*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 20.] Szerk.: Felföldi Szabolcs. Budapest: Balassi Kiadó.
- Koch, Alexander – Anke, Bodo – Externbrink, Heike (Hrsg.) 2007. *Attila und die Hunnen: Begleitbuch zur Ausstellung Attila und die Hunnen, 2007–2008*. Speyer: Historisches Museum der Pfalz, Speyer.
- Kohl, Philip L. 1985. „Recent Research in Central Asia.” *American Antiquity* 50: 789–795. <https://doi.org/10.2307/280167>
- Kovács Péter 2015. *Fontes Hunnorum*. Egy, a hunok történetére vonatkozó corpus szűk-ségességéről. In: Fehér – Galambos 2015: 75–86.
- Kovács Péter 2020. „Preliminary Notes on a Future Fontes Hunnorum.” *Acta Musei Napocensis* 57: 311–319. <https://doi.org/10.54145/ActaMN.I.57.13>
- Kovács Péter 2021. *Fontes Hunnorum I. Az európai hunokra vonatkozó antik forrásaink I. A kezdetektől Kr. u. 395-ig*. Budapest: Pytheas Könyvmanufaktúra.
- Курбанов, Айдогды Д. 2006. *Эфталиты: (очерки истории)*. Санкт-Петербург: Европейский дом.
- Kurbanov, Aydogdy 2010. *The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis*. [PhD thesis submitted to the Department of History and Cultural Studies of the Free University, Berlin]. Berlin.
- Kurbanov, Aydogdy 2013a. *The Archaeology and History of the Hephthalites*. [Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 230] Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt.
- Kurbanov, Aydogdy 2013b. „The Hephthalite Numismatics.” *Tyragetia* 7: 369–380.
- Kurbanov, Aydogdy 2013c. „The Hephthalites Disappeared or Not?” *Studia et Documenta Turcologica. Journal of the Institute of Turkology and Central Asian Studies* 1: 87–94.
- Kurbanov, Aydogdy 2014. „The Hephthalites: Iconographical Materials.” *Tyragetia* 8: 317–334.

- Kurbanov, Aydogdy 2021. „Dániel Balogh (ed.): Hunnic Peoples in Central and South Asia: Sources for their Origin and History. xxx, 438 pp. Groningen: Barkhuis, 2020.” *Bulletin of the School of African and Oriental Studies* 84: 185–187. <https://doi.org/10.1017/S0041977X21000240>
- Le Berre, Marc 1987. *Monuments pré-islamiques de l'Hindukush central*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations.
- Lerner, Judith A. – Sims-Williams, Nicholas (red.) 2011. *Seals, Sealings, and Tokens from Bactria to Gandhara (4th to 8th century CE)*. [Veröffentlichungen der Numismatischen Kommission 52, Studies in the Aman ur Rahman Collection 2, Denkschriften der phil.-hist. Klasse 421] Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Litvinsky, Boris Anatol'evich 1996. The Hephthalite Empire. In: Litvinsky – Zhang – Samghabadi 1996: 135–162.
- Litvinsky, Boris Anatol'evich – Zhang, Guang-da – Samghabadi, R. Shabani (eds.) 1996. *History of Civilizations of Central Asia. Volume III: The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750*. Paris: UNESCO.
- Livshits, Vladimir 2008. „The Sogdian “Ancient Letters” (I, III).” *Iran and the Caucasus* 12: 289–293. <https://doi.org/10.1163/157338408X406065>
- Maas, Michael (ed.) 2015. *The Cambridge Companion to the Age of Attila*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CCO9781139128964>
- Maenchen-Helfen, Otto 1973. *The world of the Huns. Studies in their history and culture*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520310773>
- Masek Zsófia 2021. „Kelet-Európa hun kori régészete. Hun-Period Archaeology of Eastern Europe.” *Magyar Tudomány* 182: 42–52.
- Menghin, Wilfried – Springer, Tobias – Wamers, Egon (Hrsg.) 1987. *Germanen, Hunnen und Awaren: Schätze der Völkerwanderungszeit : Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, 12. Dezember 1987 bis 21. Februar 1988 : Museum für Vor- und Frühgeschichte der Stadt Frankfurt am Main, 13. März bis 15. Mai 1988*. Nürnberg: Verlag des Germanischen Nationalmuseums.
- Moravcsik Gyula 1983. *Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkenvölker. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*. Leiden: Brill. <https://doi.org/10.1515/9783112470527>
- Németh Gyula (szerk.) 1986 [reprint] *Attila és hunjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nicholson, Oliver (ed.) 2018. *The Oxford Dictionary of Late Antiquity. Volume 1: A–I*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acref/9780198662778.001.0001>
- Nienhauser, William H. Jr. (ed.) 2008–2020. *The Grand Scribe's Records, Volume VIII–X. Part I–III. Memoirs of Han China by Ssu-ma Ch'ien*. Bloomington: Indiana University Press.
- Olivier-Utard, Françoise 2006. *Politique et archéologie. Histoire de la Délégation archéologique française en Afghanistan (1922–1982)*. Paris: Ministère des Affaires étrangères/Éditions Recherche sur les Civilisations.
- Pankova, Svetlana V. – Simpson, St John 2020. *Masters of the Steppe: the Impact of the Scythians and Later Nomad Societies of Eurasia. Proceedings of a conference held at the British Museum, 27–29 October 2017*. Oxford: Archaeopress Publishing. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1fcf8hh>
- Pfisterer, Matthias 2013. *Hunnen in Indien. Die Münzen der Kidariten und Alchan aus dem bernischen Historischen Museum und der Sammlung Jean-Pierre Righetti*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1vw0q36>
- Плетнева Светлана Александровна (отв. ред.) 1981. *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Москва: Наука.

- Rácz Zsófia 2021. „A hun korszak a Kárpát-medencében. The Hunnic period in the Carpathian Basin.” *Magyar Tudomány* 182: 53–63.
- Rácz Zsófia – Szenthe Gergely (eds.) 2021. *Attila's Europe? Structural transformation and strategies of success in the European Hun period*. Budapest: Hungarian National Museum – Eötvös Loránd University.
- Sándor Klára 2011. *Nyelvrokonság és hunhagyomány*. Budapest: Typotex.
- Schmauder, Michael 2009. *Die Hunnen – Ein Reitervolk in Europa*. Darmstadt: Primus Verlag.
- Schmidt, Maria Gabriela – Bisang, Walter (eds.) 2001. *Philologica et Linguistica. Historia, Pluralitas, Universitas. Festschrift für Helmut Humbach zum 80. Geburtstag am 4. Dezember 2001*. Trier: Wissenschaftlicher Verlag.
- Sims-Williams, Nicholas 2001. The Sogdian Ancient Letter II. In: Schmidt – Bisang 2001: 267–280.
- Stein, Aurel 1921. *Serindia. Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China. Volume II*. Oxford: Clarendon Press.
- Stickler, Timo 2007. *Die Hunnen*. München: C.H. Beck.
- Thakur, Upendra 1967. *The Hūnas in India*. Varanasi: Chowkhamba.
- Thompson, Edward Arthur 1996. *The Huns*. Oxford – Cambridge, Massachusetts: Blackwell.
- Thompson, Edward Arthur 2003. *A hunok*. Fordította: Felföldi Szabolcs. Szeged: Szukits Kiadó.
- de la Vaissière, Étienne 2003. „Is there a Nationality of the Hephthalites?” *Bulletin of the Asia Institute* 17: 119–132.
- de la Vaissière, Étienne 2005. „Huns et Xiongnu.” *Central Asiatic Journal* 49/1: 3–26.
- de la Vaissière, Étienne 2012. Central Asia and the Silk Road. In: Johnson 2012: 142–169. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195336931.013.0005>
- de la Vaissière, Étienne 2015. The Steppe World and the Rise of the Huns. In: Maas 2015: 175–192. <https://doi.org/10.1017/CCO9781139128964.015>
- Vondrovec, Klaus 2008. Numismatic Evidence of the Alchon Huns reconsidered. In: Externbrink – Herget (red.) 2008: 25–56.
- Vondrovec, Klaus 2014. *Coinage of the Iranian Huns and their Successors from Bactria and Gandhara (4th to 8th century CE). Volume 1–2*. [Veröffentlichungen der Numismatischen Kommission 59/1–2, Studies in the Aman ur Rahman Collection 4/1–2, Denkschriften der phil.-hist. Klasse 471/1–2] Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Werner, Joachim. 1956. *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*. [Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse N.F. Heft 38A und 38 B.] München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften in Kommission bei der C.H. Beck'schen Verlagsbuchhandlung.
- Wright, Joshua – Honeychurch, William – Amartuvshin, Chunag 2015. „The Xiongnu Settlements of Egiin Gol, Mongolia.” *Antiquity* 83: 372–387. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00098495>
- Yu Taishan 2018. *Sources on the History of the Hephthalites*. Beijing: The Commercial Press.
- Засецкая, И. П. 1994. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV–V вв.). Санкт-Петербург: Эллипс Лтд.
- Zeimal, Evgeny Vladislavovich 1996. The Kidarite Kingdom in Central Asia. In: Litvinsky – Zhang – Samghabadi 1996: 119–134.